

Володимир Левикін,
к.і.н., Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ
(Київ) Україна, levykin@i.ua

ПЕРШІ ЕТАПИ ДЕМОБІЛІЗАЦІЇ В СРСР 1945 РОКУ ТА КРОКИ ДЛЯ ПОЛЕГШЕННЯ АДАПТАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У МИРНОМУ ЖИТТІ

У статті розкриваються певні особливості перших етапів демобілізаційного процесу в СРСР в 1945 році. Приведено головні складові демобілізації та інтеграції колишніх військовослужбовців у мирне життя, а також висвітлення цього питання в республіканській пресі.

Ключові слова: демобілізація, етапи демобілізації, преса, пільги для демобілізованих.

Після закінчення військових дій в 1945 році країна почала повертатися до мирного життя, час вимагав змін у економічному житті країни. Цілком зрозуміло, що в нових умовах необхідність у чисельній армії відпадала і існуюча на той час кількість військовослужбовців тепер ставала економічно необґрунтованою. З цих причин всього через два місяці після перемоги було розпочато масову демобілізацію з Червоної Армії.

Відомо, що станом на 22 червня 1941 року кількість військово-службовців нараховувала 4 мільйони 827 тисяч осіб. Протягом воєнних років до лав Червоної Армії було мобілізовано 29 мільйонів 575 тисяч осіб. Усього, таким чином, загальне число людських ресурсів, переведених на воєнні потреби, склало 34 мільйона 402 тисячі осіб. За даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1939 року, на балансі народного господарства нараховувалось 33 мільйона 900 тисяч робітників та службовців і близько 29 мільйонів колгоспників. З вищезазначеного випливає висновок, що воєнні потреби з економіки країни видалили близько 60% найбільш працездатної частини населення. Зростання цього показника також пов'язане з окупацією супротивником значної території країни.

Цілком зрозуміло, що по закінченню війни утримувати армію, що нараховувала у своєму складі майже 11,5 млн. осіб, у той час, коли

промисловість і сільське господарство потерпали від нестачі робочих рук, не мало сенсу¹.

Перед керівництвом країни постало невідкладне питання демобілізації особового складу в армії та на флоті. Процес було запущено 23 червня 1945 року — саме тоді, напередодні проведення параду Перемоги, XII сесією Верховної Ради СРСР було прийнято Закон про демобілізацію першої черги — тринадцяти старших віків особового складу діючої армії.

Головну відповідальність за проведення масштабної демобілізації було покладено на Генеральний штаб і низку головних та центральних управлінь Народного комісаріату оборони. Труднощі, що виникали при проведенні в життя Закону про демобілізацію, були цілком зрозумілими і об'єктивними: основні військові угруповання перебували на західних і далекосхідних кордонах країни, а значна частина військ — навіть поза її межами. Першочерговим було питання масштабних залізничних перевезень величезної кількості демобілізованих із дотриманням усіх умов життєзабезпечення та безпеки. На сесії Верховної Ради СРСР начальник Генерального штабу збройних сил генерал армії О. І. Антонов у своїй доповіді наголошував на тому, що демобілізація військовослужбовців вимагає від воєнного командування високої організованості, детальної розробки плану її проведення та цілої низки заходів щодо матеріального забезпечення осіб, що демобілізуються².

Загальним планом передбачалося, що процес демобілізації повинен проходити у шість етапів і тривати протягом двох з половиною років: з липня 1945 року — по березень 1948 року.

У першу чергу демобілізації підлягали особи, що народилися з 1883 по 1905 рік. В першочерговому порядку з липня по 30 листопада 1945 року було демобілізовано 1 671 923 військовослужбовці, з них 1 379 139 рядових і сержантів і 292 784 жінки.

10 липня 1945 року із Німеччини на схід вирушив перший ешелон з учасниками штурму Берліну. Ось що писала про цю подію газета «Червона Зірка»: «Опівдні оголошується загальне шиккування всієї команди демобілізованих... Усі чисто виголені, підтягнуті, у кожного на грудях виблискують ордени та медалі. Після короткої промови командир

¹ *Похлебкин В.В.* Великая война и несостоявшийся мир 1941–1945–1994 Военный и внешнеполитический справочник по истории Великой Отечественной войны и её международно-правовыми последствиями с 22 июня 1941 г. по 31 августа 1994 г. «Арт-Бизнес-Центр» Москва. — 1997. — С. 332.

² *Кузовков И.А., Лобода В.Ф., Буряк С.К., Белобородов А.П.* Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне, 1941–1945 гг.: (справочно-статистические материалы) М., — 1963. — С. 423.

полку обходить строй демобілізованих... На щойно викладених рейках першої колії стоїть ешелон, чекаючи на своїх пасажирів. Звичайні червоні теплушки, які кочували дорогами п'ять, і двадцять, і п'ятдесят років тому. Але зараз вагони майже не можна відрізнити від лісу — вони повіті зеленню, прикрашені квітами. На стінах теплушок багатобарвні плакати, яскраві гасла... Сьогодні Група радянських окупаційних військ у Німеччині проводить перший ешелон демобілізованих старих воїнів, бойових солдатів, що пройшли, як говориться, вогонь, воду й мідні труби»³.

На другому етапі, згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 року, демобілізації підлягали військовослужбовці, що народилися з 1906 по 1915 рік включно, а також військовослужбовці 1925 року народження, не придатні до стрійової служби. Станом на 1 січня 1946 року, були демобілізовані 2 812 104 особи, у тому числі 2 771 402 рядових і сержантів. До складу демобілізованих протягом другого етапу також належали звільнені на загальних підставах: військовослужбовці всіх спеціальностей, що мали повну вищу, середню технічну і середню сільськогосподарську освіту — зруйноване народне господарство країни потребувало кваліфікованих кадрів. Звільненню з лав армії підлягали особи із числа вчителів та викладачів; студенти вищих навчальних закладів другого та старших курсів (у тому числі заочної форми навчання), які змушені були припинити навчання у зв'язку із призовом до армії в період Великої Вітчизняної війни; військовослужбовці, що отримали по три та більше поранень. Звільненню підлягали особи, що були призвані до військових лав в 1938 році й раніше, а також усі жінки рядового й сержантського складу, виняток складала жінки фахівці, що виявили бажання залишитися в армії на посадах військовослужбовців. Усього було звільнено 40 702 жінки-військовослужбовці.

З вересня 1945 р. закінчилася війна з Японією. На військові угруповання, розташовані на Далекому Сході, також набрав чинності Закон про демобілізацію⁴.

За період з 20 вересня по 11 листопада 1945 року було демобілізовано рядових та сержантів 178 520, а наприкінці листопада кількість звільнених із лав Червоної Армії збільшилась ще на 174 774 особи⁵.

Звільнення офіцерського складу Червоної Армії першої черги проводилося із серпня по листопад 1945 року.

³ «Красная Звезда». — 12.07.1945.

⁴ Черевко К.Е. Серп и молот против самурайского меча. — М.: Вече, 2003. — С. 73.

⁵ Градосельский В.В. От Парада Победы — к демобилизации Красной Армии // «Военно-исторический журнал». — № 5, 2002. — С. 72–73.

У цей період були звільнені офіцери — фахівці народного господарства з вищою цивільною освітою, офіцери, що не мають військової освіти і що не відповідають вимогам служби в Червоній Армії в нових умовах; офіцери-жінки, виняток складала перекладачі і медичні працівники. Тобто першочергово з армії звільнялися фахівці народного господарства, кадри, мобілізовані в армію із граничними віковими категоріями. В лавах Збройних сил мали лишатися офіцери, що володіють високими політичними, діловими та моральними якостями, які здатні забезпечити рішення відповідальних завдань в умовах мирного часу.

За період з 1945 року по 1948 рік відбувалося масштабне скорочення штатів в багатьох з'єднаннях та частини всіх родів військ: було розформовано кілька стрілецьких дивізій, авіаційні, артилерійські, зенітні та кавалерійські з'єднання, а також управління корпусів з їх корпусними частинами. Деякі з них були згорнуті в бригади, полки, дивізіони та ескадрильї. Зазнали суттєвого скорочення війська бойового забезпечення, тилових частин, установ і навчальних закладів, а також центральних органів Міністерства Збройних Сил СРСР. 4 вересня 1945 року припинили свою діяльність Державна Рада Оборони та Ставка Верховного Головнокомандування.

Тепер слід зупинитися на організаційних моментах демобілізації. Насамперед треба відмітити той факт, що держава повністю брала на себе всі витрати, пов'язані з перевезенням військовослужбовців до місця їх проживання, харчуванням у шляху проходження й забезпеченням повним комплектом обмундирування та взуття. Згідно до Закону, кожний демобілізований мав отримати одноразову грошову винагороду за кожен рік служби в армії протягом 1941–1945 років. Рядовий склад усіх родів військ і служб отримував річний оклад; рядовий склад спеціальних частин і підрозділів — піврічний оклад згідно до посадових ставок у межах до 900 рублів і не нижче 300 рублів за кожен рік служби. Офіцери що у період війни прослужили один рік, отримували двомісячний оклад, два роки — тримісячний, три роки — чотиримісячний, чотири роки — п'ятимісячний оклад.

У ході демобілізації не допускалося відправлення з військових частин і установ неорганізованих груп демобілізованих. Солдати й сержанти, що підлягали звільненню, зосереджувалися в запасних частинах або спеціально обладнаних пунктах збору, де відбувався їх розподіл по командах і ешелонам і до пунктів призначення вони відбували лише в супроводі офіцерів.

Перевезення демобілізованих здійснювалося залізницею і водними шляхами сполучення. Із груп військ із Далекого Сходу — військовими ешелонами до пунктів призначення (обласних, крайових і республікан-

ських центрів) або до розподільних залізничних станцій на території СРСР; з військ воєнних округів і від вузлових розподільних станцій демобілізовані їхали в окремих вагонах у пасажирських і товарно-пасажирських поїздах.

Забезпеченням належної військової дисципліни та порядку на залізницях і повноцінним обслуговуванням військовослужбовців протягом шляху займалися 68 військово-розподільних комендатур і агітпунктів. Було створено 50 етапно-загороджувальних і 65 рухомих комендатур для супроводу військових поїздів із демобілізованими. Центральним управлінням військових сполучень бралися до уваги особливості перевезень демобілізованих із груп військ, дислокованих на територіях Австрії, Польщі, Румунії, Східної Німеччини, Угорщини, Чехословаччини.

Військовослужбовці мали подолати не одну тисячу кілометрів до своїх домівок. Побутове забезпечення демобілізованих було покладено на військово-розподільні комендатур та спеціальні військово-продовольчі пункти, яких на всьому шляху було створено близько 300. Останні за час війни накопичили величезний досвід: вони прийняли й обслужили понад 300 тисяч військових ешелонів і військово-санітарних поїздів.

Для збільшення пропускної здатності військово-продовольчих пунктів, Центральному керівництву військових сполучень було надано в тимчасове користування додатково 237 вагонів-кухонь із обслуговуючим персоналом. У разі відсутності необхідної бази, наприклад, на невеликих станціях, завчасно встановлювалася необхідна кількість польових кухонь, створювалися їдальні та польові хлібопекарні.

Вузлові станції були обладнані санітарними пропускниками з душовими установками, лазнями, пральнями, перукарнями та ремонтними майстернями типу «американок», у яких можна було швидко привести до ладу обмундирування, відремонтувати за необхідності одяг і взуття. Такі станції неминуче ставали центрами чисельного зосередження людей. Тому робота військово-розподільних комендатур та військово-продовольчих пунктів мала бути налагодженою і чіткою.

Медичне забезпечення демобілізованих здійснювалося в розгорнутих на залізницях ізоляційно-пропускних і санітарно-контрольних пунктах, санпропускниках, дезінфекційних загонах. Команди банно-пралень та банно-дезінфекційних поїздів займалися питаннями миття демобілізованих, прання білизни та дезінфекції обмундирування. Зняті з ешелонів захворілі військовослужбовці відправлялись до госпіталів, адреси яких були визначені спеціальним розпорядженням⁶.

⁶ Градосельский В.В. От Парада Победы — к демобилизации Красной Армии // «Военно-исторический журнал». — № 5, 2002. — С. 73–74.

На всіх пунктах відправлення демобілізовані отримували сухий пайок за нормою № 12 на 10 діб. Крім того, рядові і сержанти отримували по 10 кілограмів борошна, 2 кілограми цукру, 2 банки м'ясних консервів, а бійці, що найбільш відзначилися — і промтоварні набори. Демобілізовані офіцери мали змогу отримувати спеціальні продовольчі набори: цукор, цукерки, консерви, ковбасу, сир, кондитерські й тютюнові вироби. Демобілізовані солдати, сержанти і офіцери за особливі заслуги також отримували дозвіл на перевезення трофейного майна в якості подарунків: велосипедів, радіоприймачів, фотоапаратів, годинників, музичних інструментів, приладдя для гоління та інших предметів побутового користування. Видача дозволу на такі перевезення була у віданні Воєнних рад фронтів і армій.

Ще у військових частинах всі особи, що підлягали демобілізації проходили ретельну перевірку на наявність у кожного необхідних документів, вірність і повноту оформлення прохідних посвідчень, посвідчень особи, червоноармійських книжок, продовольчих, грошових, речових атестатів, розрахункових і речових книжок.

Хід демобілізації мав знайти і знайшов відображення в обласній пресі УРСР. Але з урахуванням специфіки тогочасної радянської преси, згадування про демобілізованих було вкрай обмеженим. Певна частина з них за змістом є передруком із центральних газет, але досить багато статей відображають місцеві особливості процесу інтеграції демобілізованих воїнів в мирне суспільство.

Працевлаштування демобілізованих, згідно до Закону, входило до обов'язків державних органів. Останні мали опікуватися також вирішенням житлових проблем, видачею грошових позичок на будівництво та відновлення житлових будинків, а також низкою пільг. Наприклад питання працевлаштування колишніх військових піднімалося вже 29 липня у львівській обласній газеті «Вільна Україна» вийшла стаття про те, як демобілізовані приступили до роботи⁷, а вже 22 серпня газета повідомила про прибуття на львівські заводи робітників з числа демобілізованих з лав Червоної армії⁸. Також 16 жовтня газета повідомила, що інваліди Вітчизняної війни приймаються на керівну роботу⁹. 5 жовтня за відомостями РАТАУ у тернопільській обласній газеті було надруковано повідомлення про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни, а 30 грудня опубліковано інформацію про ініціативу братів-воїнів, поранених на фронті, Логвиненко Василя і Петра, які відкрили майстерню з ремонту

⁷ «Вільна Україна» (Львів). — 29.07.1945.

⁸ Там само. — 22.08.1945.

⁹ Там само. — 16.10.1945.

велосипедів, патефонів та швейних машинок¹⁰. Харківська преса 27 листопада надрукувала виступ М. Хрущова на нараді з питань прийому демобілізованих, їх трудоустрою, матеріально-побутового обслуговування родин фронтників, дітей-сиріт та інвалідів Вітчизняної війни¹¹. А на шпальтах донбаської газети від 1 вересня можна прочитати повідомлення про трудоустрій інвалідів війни¹². Про вирішення проблем з житлом писала харківська та донбаська преса. Також друкується повідомлення про право демобілізованих, згідно до закону від 5 серпня 1941 року, на отримання житла, що належало їм до війни¹³ та про будівництво будинків для військовослужбовців¹⁴. Питання з пільговими позиками також знайшло висвітлення в обласних газетах. 7 липня 1945 року було надруковано інформацію про надання пільгових кредитів для демобілізованих з діючої армії¹⁵, а 9 вересня тернопільська газета, за відомостями РТАУ, надрукувала інформацію про позики, які надала Алчевська міськрада демобілізованим для будівництва та відновлення житла (31 колишій військовий отримав прозику у розмірі 200 000 карбованців)¹⁶.

10 липня виходить стаття про надання пільгових кредитів для демобілізованих¹⁷. Загалом про пільги для демобілізованих та родин учасників Вітчизняної війни писали обласні газети¹⁸.

Директивні вказівки Генерального штабу та штабу Тилу утримували конкретну вимогу до військових господарників, працівників служб тилу й постачання зосередити увагу на всебічній турботі про демобілізованих воїнів, зробити все від них залежне для матеріально-побутового забезпечення та медико-санітарного обслуговування демобілізованих солдатів і офіцерів¹⁹. В обласних українських газетах відображення вищевказаних вказівок про пільгове та санаторне лікування інвалідів війни також знайшло місце²⁰. Також в пресі повідомлялося про надання допомоги дітям бійців, що загинули та родинам військовослужбовців²¹.

¹⁰ «Вільне життя» (Тернопіль). — 7.08.1945.

¹¹ «Красное Знамя» (Харьков). — 27.11.1945.

¹² «Социалистический Донбасс» (Сталино). — 1.09.1945.

¹³ «Красное Знамя» (Харьков). — 22.09.1945.

¹⁴ «Социалистический Донбасс» (Сталино). — 23.09.1945.

¹⁵ «Вільна країна» (Львів). — 7.07.1945.

¹⁶ «Вільне життя» (Тернопіль). — 9.09.1945.

¹⁷ «Социалистический Донбасс» (Сталино). — 10.07.1945.

¹⁸ «Вільне життя» (Тернопіль). — 7.08.1945; «Красное Знамя» (Харьков). — 11.09.1945; «Социалистический Донбасс» (Сталино). — 4.09.1945 та 7.10.1945.

¹⁹ Военные сообщения за 50 лет / Под ред. С.В. Хвощева. — М., 1967. — С. 34.

²⁰ «Вільна країна» (Львів). — 14.07.1945; «Красное Знамя» (Харьков). — 11.09.1945.

²¹ «Красное Знамя» (Харьков). — 14.11.1945; «Социалистический Донбасс» (Сталино). — 17.09.1945.

Підготовка до зустрічі фронтовиків проводилася дуже серйозно на республіканському, обласному чи крайовому рівні. Розгорнули діяльність 179 республіканських, крайових, обласних і 4 тисячі 560 міських і районних військових комісаріатів. Вони займалися постановою прибулих на облік, оформленням документів для отримання продовольчих карток, видачею довідок для одержання паспортів, талонів на дрова та ще величезною кількістю питань.

Директивами було встановлено, що солдати, які звільняються по демобілізації, матроси, сержанти, старшини й офіцери повинні доправлятися до своїх місць проживання. Міста Москва, Київ, Мінськ та деякі інші отримували особливий статус і звільнення туди дозволялося тільки тим, хто мешкав в цих містах до призову на військову службу. Демобілізовані балкарці, болгары, греки, інгуші, калмики, карачаєвці, кримські татари, чеченці доправлялися до місць розселення їх родин або родичів²².

Як видно з викладеного матеріалу, перші два етапи демобілізації у 1945 році проходили досить успішно і досягли своєї мети — звільнити в запас солдат і офіцерів, знання та праця яких потрібна була в народному господарстві; приведення кількості армії до розмірів мирного часу; і не в останню чергу, соціалізувати людей, які декілька років провели в екстремальних умовах жорстокої війни і допомогти їм увійти в колію мирного життя.

REFERENCES

Pohlebkina, V. V. (1994). *Velikaya voyna i nesostoyavshiysya mir 1941–1945*. Moskva: Art-Bishes-Centr. [in Russian].

Cherevko, K. E. (2003). *Serp i molot protiv samurayskogo mecha*. Moskva: Veche. [in Russian].

Gradoselskiy, V. V. (2002). Ot Parada Pobedy — k demobilizatsii Krasnoy Armii. *Voenno-istoricheskiy zhurnal*, 5, 72–73. [in Russian].

²² Градосельский В.В. От Парада Победы — к демобилизации Красной Армии // «Военно-исторический журнал». — № 5, 2002. — С. 71–75.